

ОХОРОНА СОЗОФІТІВ ЗА УМОВ АБСОЛЮТНОГО ЗАПОВІДАННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ КАНІВСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА)

Василь ШЕВЧИК, Микола БОРИСЕНКО, Володимир ПИЛИПЕНКО

Резерватогенні сукцесії, що мають місце на абсолютно заповідних територіях, призводять до різномасштабних і різноякісних змін лісової, степової, лучної та болотної рослинності. Результат цього процесу досить часто суперечать багатьом цільовим задачам природо-заповідних територій. Зокрема в ході моніторингу за популяціями охоронюваних видів судинних рослин у Канівському природному заповіднику та встановлено конкретні факти зникнення їх окремих популяцій. Найбільш вразливими виявляються малочисельні популяції, представлені поодинокими особинами (*Cephalanthera rubra*, *Huperzia selago*), які гинуть одними із перших. Через зміни розрідженої чагарникової рослинності на тінюваті лісові ценози та, відповідно, зменшення освітлення нижніх ярусів і докорінної зміни ґрунтово-гідрологічних умов оселищ на одній із ділянок відбулось зникнення популяцій трьох видів (*Dactylorhiza incarnata*, *Liparis loeselii*, *Neottia ovata*). Через розростання *Amorpha fruticosa* повністю була елімінована локальна популяція *Anacamptis palustris*. Логічною є пропозиція визначення природоохоронних пріоритетів для різних ділянок заповідника в межах природно-заповідних об'єктів і, відповідно, розробка різних заходів їх менеджменту. Цілком ефективними заходами із менеджменту цих ділянок є такі як проведення адекватних регуляторних впливів на оселища (вирубка деревної рослинності із наступним викошуванням, механічне видалення адвентивних видів, науково-обґрунтований, регульований випас худоби в господарських зонах та у відповідних біотопах (трав'янисті ценози) заповідних зон, розсаджування загушеного самосіву созофітів у відповідні для їх подальшого розвитку оселища, своєчасне перенесення частини популяції у відповідні для їх тривалого зростання оселища). В той же час, для роботи із об'єктами Червоної книги України за процедурою згідно Закону України «Про Червону книгу України» передбачена необхідність дозвільних документів центрального органу виконавчої влади на підставі рішення Національного комітету з питань ЧКУ. На практиці такий підхід значно сповільнює проведення відповідних робіт і фактично блокує можливість прояву будь-якої своєчасної ініціативи в умовах природоохоронних територій. В цьому відношенні очевидно є необхідність внесення змін у Закон України «Про природно-заповідний фонд» про надання всіх повноважень установам природно-заповідного фонду щодо застосування активних форм охорони рослин, зокрема і щодо репатріації їх популяцій.

Ключові слова: абсолютна заповідність, охорона рослин, менеджмент популяцій, законодавство, Середнє Придніпров'я, Черкаська область.

Канівський природний заповідник, ННЦ «Інститут біології та медицини», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Шевченка, 108, Канів, Черкаська обл., 19000, Україна; e-mail: shewol@ukr.net, mborysenko2905@gmail.com, volodymyr.pylypenko@knu.ua

Шевчик В.: <https://orcid.org/0000-0001-5981-3776>

Борисенко М.: <https://orcid.org/0000-0002-9352-8706>

Пилипенко В.: <https://orcid.org/0000-0001-9671-8321>

Conservation of rare and protected plant species under a strict non-intervention regime: problems and possible solutions (a case study of the Kaniv Nature Reserve)

Shevchyk V., Borysenko M., Pylypenko V.

The successions caused by protecting natural areas that occur in absolutely protected areas lead to various-scale and various-qualitative changes in forest, steppe, meadow, and swamp vegetation. The results of this process quite often contradict many of the objectives of nature reserves. In particular, when monitoring populations of protected vascular plant species in the Kaniv Nature Reserve facts of the disappearance of their individual populations were detected. The most vulnerable populations are represented by single individuals (*Cephalanthera rubra*, *Huperzia selago*), which are among the first to disappear. Due to the change of sparse shrub vegetation to shady forest plant communities, the reduction of illumination of the lower layers of the ecosystem, and a radical change in soil and hydrological conditions of habitats, populations of three species (*Dactylorhiza incarnata*, *Liparis loeselii*, *Neottia*

ovata) disappeared in one of the sites. Due to the growth of *Amorpha fruticosa*, the local population of *Anacamptis palustris*. Chase was completely eliminated. It can be proposed the definition of conservation priorities for different areas within nature reserves and, the development of various management measures. Quite effective measures for the management of these areas include adequate regulatory impacts on habitats (cutting down woody vegetation with subsequent mowing, mechanical removal of invasive species, scientifically based, regulated, limited grazing of livestock in developed lands and the natural lands (grasslands) of protected areas, dissemination of thickened self-seeding of rare and protected plant species in habitats suitable for their further development, timely transfer of part of the population to habitats suitable for their long-term growth). At the same time, working with species included in the Red Data Book of Ukraine according to the procedure established by the Law requires the need for permits from the government based on the decision of the National Committee on the Red Data Book of Ukraine. In practice, this approach significantly slows down the implementation of relevant work and blocks the possibility of any timely initiative on the ground. In this regard, it is obvious that amendments to the Law of Ukraine "On the Nature Reserve Fund" are needed to grant possibilities to the administrations of the protected areas to apply active forms of plant protection, including the repatriation of their populations.

Key words: absolutely protected areas, protection of plant species, population management, legislation.

Kaniv Nature Reserve, Shevchenka St., 108, Kaniv, 19000, Ukraine; e-mail: shewol@ukr.net, mborysenko2905@gmail.com, volodymyr.pylypenko@knu.ua

Shevchyk V.: <https://orcid.org/0000-0001-5981-3776>

Borysenko M.: <https://orcid.org/0000-0002-9352-8706>

Pylypenko V.: <https://orcid.org/0000-0001-9671-8321>

Вступ

В основі концепції абсолютної заповідності лежить ідея строгої, довічної відсутності будь-якого господарського втручання на великих ділянках незайманої природи в оточенні особливих охоронних зон (Kozhevnykov 1992). Однією із спроб реалізації цієї концепції в практиці природоохоронної роботи в Україні є діюча мережа природних заповідників, заповідних урочищ, заповідних зон біосферних заповідників, національних природних парків та регіональних ландшафтних парків (Pro pryrodno-zapovidnyi fond Ukrainy 1992). Характерними рисами багатьох із таких територій є їх фрагментарність, недостатньо великі площі, відсутність достатніх площ охоронних зон, вторинний характер рослинного покриву та синантропізація флори, функціональна неповночленність екосистем. Таким чином нинішній стан цієї мережі далеко не завжди узгоджується із концепцією абсолютної заповідності. На основі аналізу широкої бази даних та узагальнення літературних джерел із різних регіонів зроблено висновок, що формування мережі природоохоронних територій за умов неможливості охоплення нею ряду екологічних процесів, які визначають формування цілого переліку біотопів та забезпечують механізми поширення діаспор не може в глобальному масштабі вирішити проблеми збереження біорізноманіття. (Mora, Sale 2011). В умовах заповідного режиму мають місце резерватогенні сукцесії, результатом яких є різномасштабні і різноякісні зміни лісової, степової, лучної та болотної рослинності. Типовим напрямком цих змін на суходільних безлісних ділянках навіть у степовій зоні є демуація чагарникової та лісової рослинності (Tkachenko, Nenov 1988). На абсолютно заповідних лісових

ділянках мають місце кілька варіантів трансформації лісових біоценозів (Ustymenko et al. 2019). Найчастіше результати цього процесу суперечать багатьом цільовим задачам природо-заповідних територій (Lysenko 2009; Dubyna, Ustymenko 2015; Okhrimenko et al. 2019). Прикладом таких суперечностей є зникання популяцій охоронюваних видів рослин (созофітів) на природоохоронних територіях. Підстави для ствердження таких проявів дає багаторічний досвід спостережень популяцій созофітів у Канівському природному заповіднику. Висвітлення наслідків впливу заповідного режиму на природні комплекси та прояви небажаних явищ на природо-заповідних територіях, є достатньо актуальним для розуміння причин цих явищ та удосконалення самої системи охорони природи.

Матеріали і методи

Дані про стан популяцій созофітів отримані в ході збору інформації для написання щорічних томів Літопису природи Канівського природного заповідника у період 1995-2025 роки. До складу території заповідника входять ділянки, що репрезентують різні терасові рівні Дніпра. Це в значній мірі визначає високий рівень багатства флори цієї території (Shevchyk 1995). Водночас, незначні розміри цих ділянок не забезпечують можливості прояву повноти природної динаміки їх екосистем. Це в значній мірі обмежує можливості ротації поколінь в рослинних популяціях і визначає обмеженість можливостей їх розширеного відтворення та існування в часі на цій території. Розширена характеристика природних умов Канівського природного заповідника наводиться в літературі (Shevchyk 2012). Зважаючи на охоронюваний статус видів рослин проводили лише окомірну оцінку стану відповідних

модельних популяцій. Зокрема впродовж вегетаційних сезонів щороку робили обстеження відповідних місцезростаєнь созофітів в межах правобережного масиву заповідника, в урочищі Зміїні острови та на заплавах територіях Дніпра. Насамперед фіксували чисельність надземних пагонів. Для окремих видів поводити обліки співвідношення генеративних та до-генеративних пагонів. Дані про стан обстежених популяцій приводяться у відповідних розділах Літопису природи Канівського природного заповідника за вказані роки спостережень.

Результати

В ході моніторингу за популяціями созофітів у Канівському природному заповіднику та на прилеглих територіях Черкаської та Київської областей встановлено конкретні факти зникнення їх окремих локальних популяцій. Найбільш вразливими є малочисельні популяції, представлені поодинокими особинами. Так, в результаті неодноразових обстежень єдиного для території заповідника місцезростаєння *Cephalanthera rubra* (L.) Rich., виявленого ще в кінці ХХ ст. у грабовому лісі заповідника (Liubchenko et al. 1991) встановлено ймовірне зникнення тут цього виду рослин. Найбільш ймовірною причиною елімінації популяції є зміна геміскіофітних (слабко-тінистих) умов оселища у яких вид був представлений поодинокими особинами (Liubchenko 1980) на ультраскіофітні (надмірно-тінисті) в результаті розростаєння підлісково-чагарникового ярусу з високою участю *Acer platanoides* L., *Sambucus nigra* L.

Наразі можна констатувати факт зникнення локальних популяцій чотирьох видів созофітів, виявлених літом 1996 р. на прилеглий до урочища Зміїні острови ділянці намитой дамби (Shevchyk, Bakalyna 1997). Так, на час первинного обстеження тут були добре представлені популяції таких видів як *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó, *Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank et Mart., *Liparis loeselii* (L.) Rich., *Neottia ovata* (L.), Bluff & Fingerh. Рослинний покрив перебував на початкових етапах розвитку чагарниково-трав'янистих угруповань, де були розвинуті зарості *Amorpha fruticosa* L. (зімкнутість 0,6). Поодинокі зустрічались *Acer negundo* L., *Betula pendula* Roth., *Pinus sylvestris* L., *Populus tremula* L., *Salix acutifolia* Vild., *S. caprea* L., *S. cinerea* L. В трав'яному ярусі (покриття 40–50 %) співдомінували *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud. та *Carex colchica* J. Gay. Зустрічались також *Achillea collina* (Wirtg.) Becker ex Heimerl, *Calamagrostis epigejos* (L.) Roth, *Carex acuta* L., *C. contigua* Hoppe, *C. hirta* L., *Dactylis glomerata* L., *Equisetum palustre* L., *Juncus effusus* L., *Lysimachia vulgaris* L., *Lythrum virgatum* L., *Luzula campestris* (L.) DC, *Oenothera biennis* L., *Poa pratensis* L., *Potentilla anserina* L.

Станом на 2025 р. на цій ділянці сформувався деревостан із вказаних порід зімкнутістю

0,8-0,9 та ярус підліску (0,3-0,5), а натомість розрідився трав'яний ярус (10-20 %). В результаті цього значно зменшився рівень забезпеченості світлом нижніх ярусів та докорінно змінились ґрунтово-гідрологічні умови оселища. Через це повністю зникли вказані созофіти. Причиною загибелі одного клону *Huperzia selago*, була активна діяльність бобрів механічно знищений при транспортуванні бобрами гілок у 2002 р.). Інший клон загинув по причині погіршення ґрунтово-гідрологічних умов місцезростаєння під час тривалого засушливого періоду (зафіксовано засихання в 2006 р.). Щодо елімінації популяцій трьох видів орхідей на цій ділянці (Рис. 1) закономірним було першочергове зникнення особин найбільш світлолюбного виду *Liparis loeselii* та наступне – двох інших орхідей, які мають значно ширший діапазон толерантності до умов освітлення (Didukh 2011).

Внаслідок формування щільних заростей *Amorpha fruticosa* на заплавах лучних ділянках острова Шелестів Канівського заповідника зникла одна із локальних популяцій *Anacamptis palustris* (Jacq.) R.M. Bateman, Pridgeon et M.W. Chase окремі особини якого спостерігались востаннє у 2008 р.

Наведені приклади доказують невідповідність режиму абсолютної заповідності для збереження окремих видів біоти, а відповідно охорони видового та ценотичного різноманіття у межах природоохоронних територій. Логічним способом узгодження багатоцільових завдань, які ставляться законодавством, є пропозиція визначення созологічних пріоритетів (Onyshchenko 1999) для різних ділянок в межах природно-заповідних об'єктів, і, відповідно розробка різних заходів їх менеджменту. Зокрема саме таким чином можна запобігти втраті місцезростаєнь созофітів і на абсолютно заповідних територіях. На наш погляд цілком ефективними заходами із менеджменту цих ділянок є такі як проведення різного роду адекватних ценозокорекційних впливів на оселища (вирубка деревної рослинності із наступним викошуванням, механічне видалення адвентивних видів, регульований та науково-обґрунтований та обмежений випас худоби в господарських зонах та у відповідних біотопах (трав'янисті ценози) заповідних зон, розсаджування загушеного самосіву созофітів у відповідні для їх подальшого розвитку оселища). Одним із досить перспективних напрямків менеджменту таких територій у Європі є заходи по відновленню і стабілізації біотопів квазі-природних пасовищ (Nitsch et al. 2012). У випадку неможливості, або очевидної неефективності таких заходів необхідне своєчасне перенесення частини популяції у відповідні для їх тривалого зростаєння оселища.

Із досвіду спостережень за модельними популяціями созофітів на території Канівського

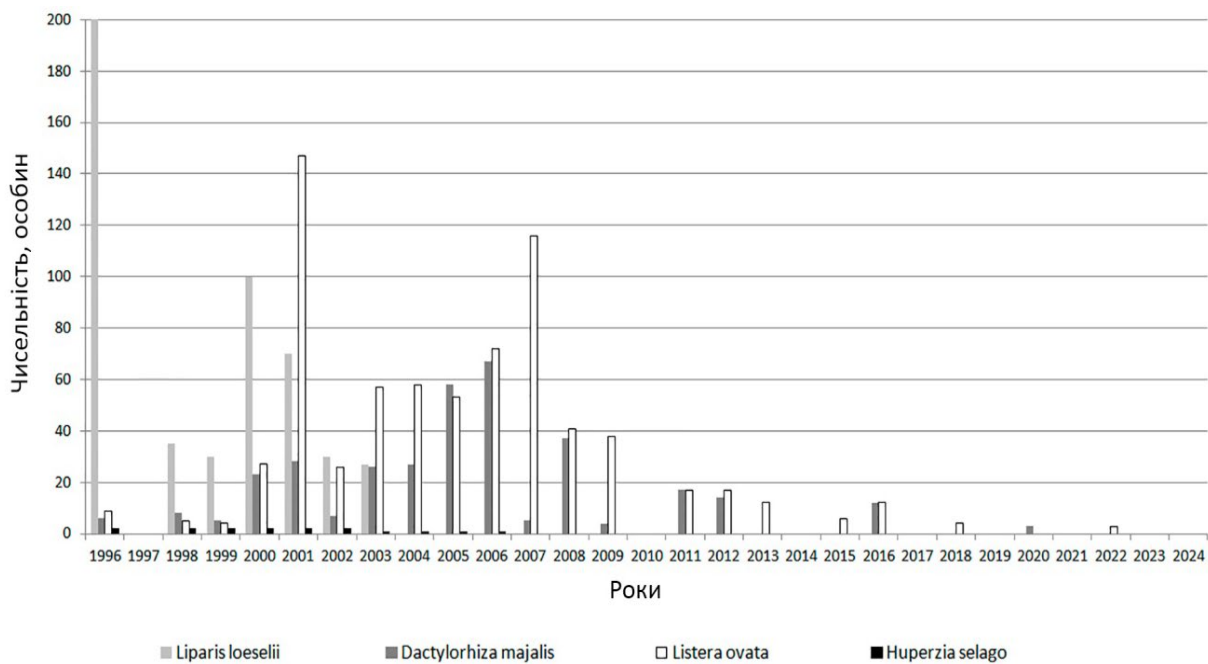

Рис. 1. Зміна чисельності особин у модельних популяціях *Dactylorhiza incarnata*, *Huperzia selago*, *Liparis loeselii*, *Neottia ovata* на ділянці намитої дамби біля урочища Зміїні Острови Канівського природного заповідника (49,846° Пн. ш., 31,547° Сх. д.).

Fig. 1. Change in the number of individuals in model populations of *Dactylorhiza incarnata*, *Huperzia selago*, *Liparis loeselii*, *Neottia ovata* on the washed-out dam near the area Zmiini Ostrovy of the Kaniv Nature Reserve (49,846° N, 31,547° E).

природного заповідника та прилеглих територій відомі випадки загибелі частини популяцій созофітів у зв'язку із зсувами схилів (*Polystichum aculeatum* (L.) Roth), діяльністю диких тварин (*Galanthus nivalis* L., *Huperzia selago*), масової загибелі сіянців під час тривалих посушливих періодів (*Scrophularia vernalis* L.). Очевидною є доцільність використання посадкового та посівного матеріалу в таких випадках із місцевих популяцій для репатріації созофітів у відповідні для їх зростання біотопи цього ж регіону. В більшості аспектів можна погодитись із критикою дилетантських підходів щодо реінтродукційних робіт (Kagalo et al. 2022), але не у випадку відновлення приречених популяцій созофітів матеріалом *in situ* в умовах *in situ*. Саме в таких загрозованих випадках потенційної або реальної втрати популяцій рідкісних рослин немає критичної необхідності «ретельної генетичної ідентифікації реінтродукційного чи репатріаційного матеріалу» (Kagalo et al. 2022, с. 115).

В той же час, для роботи із об'єктами Червоної книги України за процедурою згідно Закону України «Про Червону книгу України» передбачається необхідність дозвільних документів центрального органу виконавчої влади на під-

ставі рішення Національного комітету з питань Червоної книги України. На практиці такий підхід фактично блокує можливість прояву будь-якої ініціативи на місцях, щодо своєчасного проведення відповідних заходів із менеджменту популяцій созофітів. В цьому відношенні, на нашу думку, очевидно є необхідність внесення змін у Закон України «Про природно-заповідний фонд» про надання всіх повноважень науково-технічним та вченим радам відповідних установ природно-заповідного фонду щодо застосування активних форм охорони популяцій созофітів в межах їх територій, зокрема і щодо репатріації їх популяцій.

Висновки

Режим абсолютної заповідності на невеликих за площами ділянках де наявні популяції созофітів природного походження не можна вважати способом їх ефективною охорони. Для попередження втрат таких популяцій необхідні дієві заходи активної охорони. Положення сучасного Законодавства України, що стосуються об'єктів Червоної книги України в більшій мірі обмежують, ніж стимулюють прояви своєчасної ініціативи активної охорони созофітів на місцях. Очевидною є потреба удосконалення цих положень Закону України.

- DIDUKH, Ya.P. (2011) *The ecological scales for the species of Ukrainian flora and their use in synphytoindication*. Phytosociocentre, Kyiv.
- DUBYNA D.V., USTYMENKO P.M. (2015) Kliuchovi terytorii perspektyvnoi ekomezhi Lisostepu Ukrainy: osnovni zahrozy rarytetnoi fitotsenozivomanitnosti [Key areas of perspective ecological network in Forest-Steppe of Ukraine: the main threats to rare phytocenodiversity]. *Ukrainian Botanical Journal*, 72(4), 303–309. (in Ukrainian) <https://doi.org/10.15407/ukrbotj72.04.303>
- KAGALO A.A., SYTSCHAK N.N., OMELCHUK O.S. (2022) Repatriatsiia ta reintroduktsiia okhoroniuваних видів рослин – chy ne vystelena "dobrymy" namiramy doroha do pekla? [Repatriation and reintroduction of protected plant species – is the road to hell paved with these good intentions?]. *Ukrainian Botanical Journal*, 79(2), 114–119. (in Ukrainian) <https://doi.org/10.15407/ukrbotj79.02.114>
- KOZHEVNYKOV H. A. (1992) O nieobkhodimosti ustroistva zapovidnykh uchastkov dlia okhrany russkoi prirody [On the need to establish protected areas for the protection of Russian nature]. *Okhota i okhrana prirody*, 1, 135–147. (in Russian)
- LIUBCHENKO V.M. (1980) Novi mistseztostannia ridkisykh orkhidnykh u Serednomu Prydniprovii [New rare orchid habitats in the Middle Prydniprovii]. *Ukrainian Botanical Journal*, 37(1), 95–96. (in Ukrainian)
- LIUBCHENKO V.M., BAKALYNA L.V., VOITIUK Yu.O., SHEVCHYK V.L. (1991) Stan okhorony vydiv roslyn, zanesenykh do Chervonykh knyh u Kanivskomu derzhavnomu zapovidnyku [The state of conservation of plant species listed in the Red data books in the Kaniv State Reserve]. *Ukrainian Botanical Journal*, 48(1), 79–83. (in Ukrainian)
- LYSENKO H.M. (2009) Zminy velychyn edafichnykh faktoriv "Striletskoho stepu" pid vplyvom riznykh rezhymiv zapovidannia [Effects of different conservational regimes on edaphic factors changes in "Striletskiy step" reserve]. *Chornomorski botanical journal*, 5(3), 416–426. (in Ukrainian)
- MORA C., SALE P. (2011) Ongoing global biodiversity loss and the need to move beyond protected areas: A review of the technical and practical shortcomings of protected areas on land and sea. *Marine Ecology Progress Series*, 434, 251–266. <https://doi.org/10.3354/meps09214>
- NITSCH H., OSTERBURG B., ROGGENDORF W., LAGNER B. (2012) Cross compliance and the protection of grassland – Illustrative analyses of land use transitions between permanent grassland and arable land in German regions. *Land Use Policy*, 29, 440–448. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2011.09.001>
- OKHRIMENKO S.H., SHELEHEDA O.R., TKACH YE.D. (2019) Rezervatohenni suksesii psamofitnoho stepu ostrova Khortytsia [Reservatogenic successions of the psammophyte steppe on the island of Khortytsia]. *Agroecological journal*, 1, 90–96. (in Ukrainian) <https://doi.org/10.33730/2077-4893.1.2019.163270>
- ONYSCHENKO V.A. (1999) Sozologichnyi priorytet yak osnova rezhymu pryrodno-zapovidnykh terytorii [Sozological priority as the basis of the regime of nature reserves]. Nature reserves in Ukraine at the turn of the millennium (current status, problems and development strategy). *Proceedings of the All-Ukrainian General Theoretical and Scientific-Practical Conference*. Kaniv, Ukraine, October 11–14, 1999, pp. 17–20. (in Ukrainian)
- PRO PRYRODNO-ZAPOVIDNYI FOND UKRAINY: Zakon Ukrainy vid 16.06.1992 №2456-XII, stanom na 10.02.2026. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>
- SHEVCHYK V.L. (1995) Osoblyvosti florystychnykh kompleksiv trokh terasovykh rivniv r. Dnipro v mezhakh Kanivskoho zapovidnyka [Peculiarities of floristic complexes of three terraced levels of the Dnipro River within the Kaniv Nature Reserve]. *Zapovidna sprava v Ukraini*, 1, 4–6. (in Ukrainian)
- SHEVCHYK V.L. (2012) *Kanivskiy pryrodnyi zapovidnyk* [Kaniv Nature Reserve]. Fitoriznomanittia zapovidnykiv i natsionalnykh pryrodnykh parkiv Ukrainy. Vol. 1. Biosferni zapovidnyky. Pryrodni zapovidnyky. Fitosotsiotsentr, Kyiv, pp. 151–170. (in Ukrainian)
- SHEVCHYK V.L., BAKALYNA L.V. (1997) Unikalne mistseztostannia ridkisykh vydiv roslyn na Zmiinykh ostrovakh (Kanivskiy pryrodnyi zapovidnyk, Ukraina) [The unique habitat of rare plant species on the Zmiini Islands (Kaniv Nature Reserve, Ukraine)]. *Nature Reserves in Ukraine*, 3(1), 20–22 (in Ukrainian)
- TKACHENKO V.S., HENOV A.P. (1988) Rezervatni zminy roslynosti na absolutno zapovidnii diliansi Khomutovskoho stepu (URSР) [Reserve vegetation changes in the absolutely protected area of the Khomutovs'kyi Steppe reserve]. *Ukrainian Botanical Journal*, 45(4), 27–32. (in Ukrainian)
- USTYMENKO P.M., POPOVYCH S.YU., DUBYNA D.V. (2019) Suchasni tendentsii dynamiky rarytetnykh fitotsenoziv Ukrainy ta zmina paradyhmy absolutnoi zapovidnosti [Current trends in the dynamics of rare phytocoenoses in Ukraine and modification of the concept of absolute conservation]. *Ukrainian Botanical Journal*, 76(5), 434–444. (in Ukrainian) <https://doi.org/10.15407/ukrbotj76.05.434>

Дата першого надходження статті до видання: 07.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026